

BALÁZS IMRE JÓZSEF – VALLASEK JÚLIA

EGY KÖZÉP-EURÓPAI REGÉNYLEXIKON

■ „Mutasd a Közép-Európád, és megmondom, ki vagy!” – írja címbe emelve az angol történész, Timothy Garton Ash,¹ rámutatva a „közép-európai” regények lexikonba sorolásának első, még a korpusz válogatása előtt felmerülő nehézségére: a Közép-Európaként meghatározható fogalom lehatárolásának bizonytalanságaira. Tanulmányunkban egy, immár befejezéshez/megjeleléshez közeledő monumentális román könyv-vállalkozást ismertetünk, amelynek létjogosultságát éppen ennek a fogalomnak a sajátos, operacionalizálhatóság felől történő megközelítése adja.

A 20. századi közép-európai regény megjelenés előtt álló román nyelvű lexikona² egy immár bő két évtizedes munkafolyamat eredménye. A lexikon szócikkei közé bekerülő szövegek korpusz behatárolása, a különböző nyelveken író, eltérő irodalmi hagyományokba illeszkedő szerzők kiválasztása (vagy éppenséggel kihagyása), az egyes témák transznacionális szinten való tárgyalása mind egyfajta feltételezett, közös alapokon nyugvó Közép-Európa-fogalomhoz való viszonyulásban vált kivitelezhetővé.

A lexikon szellemi erőterét az a komparatizistikai megalapozású munka adta, amely az 1990-es években a temesvári Nyugati Egyetemen tanító Adriana Babeți és Cornel Ungureanu professzorok körül formálódott, és amely a „harmadik Európa” gondolatát a bölcsésztudomány körében használatos fogalomból márkanévvé, a neves román könyvkiadó, a Polirom egyik könyv-

...egy tágabb, inkluzívabb, a román kultúra irányába befogadóbb keretet érvényesít a kézikönyv: gyakorlatilag úgy határozva meg Közép-Európát, mint azt a régiót, amelyet egyfelől a regényekből kiolvasható kulturális interferenciák, másfelől a történelem mozgásai határoznak meg a 20. század folyamán...

sorozatának összefoglaló nevévé emelte. Ennek a komplex (erős lengyel, magyar, szerb, francia stb. kapcsolatrendszerre alapozó) irodalomtörténeti, komparatizisztikai műhelymunkának egyik első (akadémiai szférán kívül is hatással bíró) megnyilvánulási tere az 1998 és 2001 közt megjelenő, mindössze öt lapszámot megért *A Treia Europă* (Harmadik Európa) folyóirat volt. Az antológiaméretű lapszámok a Közép-Európa-fogalom szellemi hátterét, erővonalait rajzolták fel, az utolsó két lapszámban pedig immár nagytotálról közelképre váltva két nagy irodalmi hagyományra, a lengyelre és a magyarra fókuszáltak. Míg a lengyel irodalomra, kultúrára való összpontosítást elsősorban az indokolta a szerkesztők szerint, hogy paradigmátikus a teljes zóna politikai kulturális dinamikájának megértése szempontjából, addig az utolsó, 2001/5-ös *Harmadik Európa* ismertetője szerint azért Magyarország-tematikus lapszám, mert a szerkesztők rendkívülinek érzékelték a korszak dinamikus, számos európai nyelvre való fordításban megjelenő irodalmát.

Ahhoz, hogy egy önmagát szintén afféle „Komp-országként”, a keleti ortodoxia, a balkáni fanarióta hagyományok, illetve a nyugati kulturális erőter vonzásában meghatározó román kultúrában meglehetősen újnak tűnő perspektíva, Közép-Európa mint egyfajta közös kulturális alappal rendelkező régió felől történő regényolvasási (és lexikonba rendezési) mód megvalósulhasson, fontos lépésnek bizonyult a közép-európaiság ideológiai terének megjelenítése. Ehhez a szépirodalom mellett elsősorban magának a fogalomnak a különféle társadalmi, történeti, geopolitikai stb. szempontokból történő tisztázása nyújthatott fogódzókat. Az *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii* (Közép-Európa. Neurozisos, dilemmák, utópiák, 1997)³ és az *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă* (Közép-Európa. Emlékezet, paradicsom, apokalipszis, 1998)⁴ című antológiák a cím(ek)be kiemelt témák köré csoportosítva járják körül a kérdés elméleti, történeti és személyes hátterét. Míg az első antológia interdiszciplináris megközelítésű tanulmányok fordítását közli a témában, mások mellett olyan szerzőket emelve a román kulturális érdeklődés hivatkozási rendszerébe, mint Timothy Garton Ash, Tony Judt, Jacques Le Rider, Daniel Beauvois vagy Bojtár Endre, az 1998-as kötet a megéltség személyes dimenzióira figyelve tekinti át a fogalom teherbírását különböző történelmi időszakokban, az autobiografikus szövegek (naplók, emlékiratok, levelek, önéletrajzi regények stb.) antológiája egy másfajta, mikrotörténetihez közelebbi perspektívából mutat meg hasonló mintázatokat. Zweig, Kafka, Miłosz, Márai, Koestler, Cioran, Danilo Kiš csupán néhány reprezentatív név a tanúskodók közül. Az antológiák és folyóiratszámok kezdőpontján túl a Harmadik Európa köre irodalmi könyvsorozatban, a Polirom kiadó prózasorozatán keresztül olyan szerzői életművekbe engedett betekintést, mint amilyen a Bohumil Hrabalé, Olga Tokarczuké, Esterházy Péteré vagy Nadas Péteré.

Az 1997/1998-as kezdetekkor már megfogalmazódott a 20. századi közép-európai regénylexikon létrehozásának igénye a kutatócsoporton belül. Ha a két említett, 1997-es és 1998-as antológia megközelítését előbb az elméleti és történelmi megalapozás, aztán a megéltség szubjektivizmusa és a mikrotörténetiség keretezi, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a regénylexikon valamiképpen ötvözni képes a két megközelítést. Maguk a kiválasztott regényszövegek nyilván nem a szakmai analízis, hanem az autobiografikus szövegekhez hasonlóan a megéltség szempontjait érvényesítik a Közép-Európa-tér létrehozása során, ugyanakkor a lexikonszócikkek szerzői már figyelhetnek a képzetek beazonosí-

tására, analitikus megközelítésére. Ráadásul az autobiografikus szövegek antológiájához képest egyértelműen egy kanonikusabb korpuszra, az egyes közép-európai kultúrákban nagyobb hatást kiváltó regényszövegekre épül a regénylexikonban körvonalazott kép.

Mint minden hasonló jellegű próbálkozásnál, a 20. századi közép-európai regény lexikonánál is elsősorban a korpusz behatárolása jelöli ki azt a keretet, amelyben közép-európaiságról, illetve regényről gondolkodunk. A közel 25 éven keresztül készülő monumentális munka 197 szerző 14 különböző nyelven írott 250 regényét jeleníti meg több mint 50 szócikkszerző megközelítésében. Az időbeli behatárolás viszonylag egyszerű: Stefan Žeromski *Doktor Judym* (1900) című regényétől W. G. Sebald mintegy összegzésre is alkalmas, a huszadik század határát épp átlépő 2001-es megjelenésű *Austerlitz* című regényéig minden évből szerepel legalább egy, 1977-ből egyenesen 9 regény, amely abban az évben jelent meg először. (A 2000-es év az egyetlen kivétel.) Ennél bonyolultabb feladatnak bizonyult a régió, Közép-Európa térbeli behatárolása, amely immár azt is meghatározza, mely nyelveken íródhat a közép-európai regény. Több lehetséges és a regénylexikon Adriana Babeți által jegyzett előszavában⁵ ismertetett geopolitikai, geokulturális szempont közül végül egy tágabb, inkluzívabb, a román kultúra irányába befogadóbb keretet érvényesít a kézikönyv: gyakorlatilag úgy határozza meg Közép-Európát, mint azt a régiót, amelyet egyfelől a regényekből kiolvasható kulturális interferenciák, másfelől a történelem mozgásai határoznak meg a 20. század folyamán, és a koncepcióban a geokulturális keretet tekinti dominánsnak a geopolitikaihoz képest.

Az előszó kitér a különböző nyelveken megfogalmazott Közép-Európa-koncepciók különbségeire, ahogy arra is, hogy néhány fontos rendszerváltás utáni kézikönyv (különösen Cornis-Pope és John Neubauer munkája⁶) az East-Central Europe fogalmából indul ki. Román közegben egyébként ez a geopolitikai és Kelet-Európa-komponenst erősebben érvényesítő megközelítés elterjedtebbnek tűnt a kétezres évek folyamán.⁷ Indirekt módon azonban találhatunk egy plusz érvet a lexikon és a kutatócsoport Közép-Európa-fogalom melletti elköteleződésére. A fogalomhasználat történeti kronológiáját számba véve ugyanis Adriana Babeți előszava kitér arra a hetvenes-nyolcvanas évekbeli disszidens megközelítésre, amely egyfajta szovjetellenes, ellenzéki ízt adott a fogalmi kerettel való azonosulásnak. Nyilvánvaló, hogy ennek a történetnek a rekonstruálhatóságáról, tanulságairól is szólt az 1990-es években a temesvári kutatócsoport tevékenysége, és a regénylexikon megjelentetése több mint húsz évvel a vele kapcsolatos munka megkezdése után az újólagos szembenézés lehetőségét teremtheti meg, immár a rendszerváltás utáni évtizedek tapasztalatainak birtokában.

A szellemi vonzáskörzet tehát, amelyre figyel a regénylexikon, és amelyet a korszak első felében kétségtelenül erős bécsi kisugárzás jellemez, nem feltétlenül és nem maradéktalanul esik egybe geopolitikai szempontokkal, a teljes huszadik századot tekintve pedig egyértelműen kitágított keretről beszélhetünk, amely interferál a Kelet-Európa-tapasztalatokkal is, különösen ami a román vonatkozásokat illeti. A megközelítés tágasságát jelöli, hogy a lexikon körébe szervesen beletartozik pl. Trieszt és Gorizia olasz nyelvű irodalma, a szerb irodalom jelentős része vagy a Bánságban, Bukovinában vagy Erdélyben íródó német nyelvű irodalmi alkotások is. A közép-európai irodalom így 14 nyelven szólal meg, de elsősorban lengyelül (25), németül (32), magyarul (34) és románul (39) íródik. Ezek az adatok természetesen inkább értelmezhetők a megjelenés körül-

ményei, kulturális kontextusa, a szerzői kör szakmai háttere felől, mint egyfajta Közép-Európa-kanonjavaslatként. Ebben az értelemben tehát hangsúlyosabb maga a javasolt mintázat a kézikönyvben, mintsem a listakanonok felől értelmezett reprezentativitás igénye.

Miután röviden áttekintettük a vállalkozás létrejöttének kontextusát, kitérve a kézikönyv által használt Közép-Európa-fogalom értelmezésére, rátérünk azoknak a jellegzetességeknek a vizsgálatára, amelyek a kötet funkcionális-műfaji jellegzetességeiből következnek. A kötet néhány magyar vonatkozású szócikkének szerzőiként ebbe az összefoglalóba a munkafolyamat konkrét tapasztalatait is belefoglalhatjuk, hiszen minden, több szerző közreműködésével készülő kézikönyvnél szükségesek olyan közös szempontok, amelyeket az egyes munkatársak érvényesíthetnek saját szócikkeik megírása során, ez pedig az előzetes egyeztetést, a vállalkozás munkahipotéziseinek feltárását is feltételezi.

A mű visszatérő önmeghatározása a főszerkesztő Adriana Babeți megközelítésében a funkcionalitásra épül: *instrument de lucru* – munkaeszköz a lexikon, ami tehát a kézikönyv műfaji jellegzetességeiből indul ki. A mű megtervezésének körülményeit is figyelembe véve ez kifejezetten oktatási célokat is jelent – a könyv vállalt célja a közép-európai komparatiztikai kutatások gyakorlati eredményeinek összefoglalása, olyan támpontok nyújtása, amelyek egy egyetemi curriculum vagy kutatási projekt megtervezésekor figyelembe vehetők. Regénylexikonról van szó, amelyben az egyes művek szócikkei mintegy 6000-8000 leütésnyi terjedelemben foglalják össze a regények cselekményét, kontextusát, stílári és motivikus sajátosságait. Ilyen értelemben tehát az ismeretterjesztő műfaj szabályrendszeréhez igazodva, általánosabb érthetőségre törekedve, de szakmai szempontokat érvényesítve szólnak meg az egyes írások.

Nem tekinthetünk el ebben az összefüggésben a *distant reading* Franco Moretti-féle paradigmájától.⁸ Ebben a megközelítésben ugyanis a regénylexikon olyan adattárként is működik, amely alapján egy tágabb, földrajzi-kulturális értelemben körülírható régió mennyiségi érvekkel is aládúcolt jellegzetességei mutakozhatnak meg. Fontos eredménye lehet ebből a szempontból a könyvnek, hogy olyan, egyébként az egyes kultúrákból a maguk összességében a fordítások, ismertetések hiánya miatt nehezen elérhető szövegekhez nyit utat, amelyek együtt hordoznak egy pluszjelentést, amelyet a fent már tárgyalt módon a közép-európaiság címkéjével láthatunk el. Ez a jellegzetesség természetesen csak nemzetközi, több intézményt érintő összefogás eredményeként konkretizálódhatott. Ugyanakkor ahhoz, hogy a *distant reading* megközelítése számára is értelmezhető szöveganyag jöjjön létre, magának a megírásnak a során is érvényesülnie kellett bizonyos szempontoknak – ezekre az alábbiakban még visszatérünk. Azáltal, hogy a lexikon kiemelten figyel az interferenciákra, kultúráközi egymásrahatásokra és analógiákra, ami egyben a fordítások útvonalának követését is jelenti sok esetben, a kortárs *world literature studies* paradigmájába is bekapcsolhatóvá válik.

Kétségtelen, hogy a munka egy másik vonatkozásban is úttörő jelentőségű lehet: magának a Közép-Európa-fogalomnak a teherbírását, aktualitását is vizsgálnia kell ugyanis valamilyen módon. A fogalmi keret kapcsán beszéltünk arról, ahogyan az autobiografikus szövegek a mikrohistoria dimenziójába helyezték át a kérdést a kutatócsoport egyik korai antológiájában. A regények maguk is hordoznak bizonyos tematikus vagy akár hangnembeli összetevőket, amelyek konkretizálhatják a közép-európaiság olyan jelentéseit, amelyek az utóbbi évtizedekben feledésbe merültek, vagy akár soha nem is kerültek eddig előtérbe.

Ilyen értelemben a regények és értelmező bemutatásaik egyszerre nyújthatják Közép-Európa alulnézetét, és mutathatnak fel olyan sűrűsödéseket és csomópontokat, amelyek „felülnézetből”, a *distant reading* megközelítései számára is izgalmasak.

Fontos említést tenni még egy vonatkozásról: Adriana Babeți, a kötet főszerkesztője Roland Barthes vagy a Tel Quel csoport munkáinak rendszerváltás előtti fordítójaként a komparatiztika francia ágazataiban mozog legotthonosabban – ebben a megközelítésben pedig a mítoszkritikai vagy motivikus-tematikus megközelítéseknek nagy hagyománya van. Közép-Európa ebben a megközelítésben tehát vándortémák tágas katalógusaként, motívumok egymáratevődéseként is értelmezhető. A szócikkek megírása során az ilyen jellegű általánosabb, a lokálison, szingulárison vagy akár nemzetin túlmutató elemek számbavétele mindannyiszor fontosnak bizonyult, és ez a megközelítés egyfajta közép-európai motívumháló körvonalait is előhívta.

Ebben a munkahipotézis-fázisban artikulálódott tematikai csomópont-hálózatban nyilván kifejezetten transznacionális, történelmi-társadalmi összekapcsolásokat lehetővé tevő elemek is megjelenhetnek. Néhány példa csupán ezekre: első világháború, a Monarchia széthullása, második világháború, holokauszt, kommunizmus, 1956-os forradalom stb. Ugyanakkor lehetőség nyílik bizonyos motívumok specifikus tartalmakkal való feltelésének vizsgálatára is (nyilván ezek a konkrét regényszövegekben betöltött jelentőségteljes szerep felől kerülhetnek be a témakatalógusba): művész, színház, vidékiség, polgár, bordélyház, iskola stb. De akár bizonyos korszakokban vagy bizonyos kultúrákban preferált attitűdök, viszonyulásmódok is vizsgálatot érdemelnek: a nosztalgia vagy az elidegenedés, marginalitás általánosabb kategóriái mellett akár az öngyilkosság, alkoholizmus, betegség kérdésköre is relevánssá válhat. Ezekon kívül persze kifejezetten irodalmi témák, mint a hasonmásé vagy a disztópikus társadalmaké, ugyancsak megmutathatnak egy lehetséges, Közép-Európában kiemelten releváns mintázatot.

A fenti példákat konkrét szócikkek alapján emeltük ki – nyilván olyan nagyobb tematikai-motivikai egységekről van szó, amelyekhez a komparatista számos művet társítani tud Közép-Európánál tágabb kulturális térből is. A termékeny megközelítések lehetősége abban rejlik, hogy vegyünk észre valamiféle predispozíciót, ismétlődő értelmezői szempontokat némelyik ilyen motívum előfordulásaiban.

A rendelkezésünkre álló rövid terjedelemben nem térhetünk ki a teljes szövegkorpusz jellemzésére, fontosnak tartjuk viszont a közép-európai regényirodalom tizennégy nyelvének teljes körű felsorolását a szelekciós kritériumrendszer tágasságának érzékeltetése érdekében: héber, francia, angol, jiddis, szlovén, szlovák, olasz, horvát, szerb, cseh, lengyel, német, magyar és román nyelven írt művek kerültek be a kézikönyvbe. A nyelvek felsorolása egyben azt is érzékelteti, hogy a koncepció figyel a transzkulturális jelenségekre, a többnyelvű szerzőkre, hiszen a huszadik századi közép-európai regényirodalmat súlyosan érintette az emigráció és száműzetés jelensége – ilyen esetekben pedig gyakran nyelvváltásokra, a Közép-Európa-tapasztalatokat valamely világnyelven megjelenítő művek publikálására került sor.

Jelentéssel lehet továbbá a magyar vonatkozású szócikkek teljes írói névsorát felvonultatni, ez a következőképpen alakult: Babits Mihály, Bánffy Miklós, Bartis Attila, Bodor Ádám, Déry Tibor, Esterházy Péter, Fejes Endre, Füst Milán,

Gion Nándor, Grendel Lajos, Hajnóczy Péter, Hamvas Béla, Illyés Gyula, Karácsi Benő, Karinthy Ferenc, Karinthy Frigyes, Kertész Imre, Konrád György, Kosztolányi Dezső, Krasznahorkai László, Krúdy Gyula, Kaffka Margit, Márai Sándor, Markovits Rodion, Méliusz József, Mészöly Miklós, Móricz Zsigmond, Nádas Péter, Ottlik Géza, Örkény István, Szabó Magda, Szentkuthy Miklós, Szilágyi István, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Závada Pál. A magyar irodalomtörténetben tájékozott olvasó észreveheti, hogy a névsor időben és térben is meglehetősen tágas módon jelzi a magyar irodalom sokféleségét: a *Nyugat* klasszikus prózaíróitól az 1945–1989 között publikáló szerzőkig és a rendszer-váltás után induló fiatalabbakig számos kiemelkedő író van jelen a listán, térben pedig a magyar irodalom ebben a válogatásban jelzésszerűen befogja a vajdasági magyar irodalmat is Gion Nándor révén, a felvidékit Grendel Lajos révén, az erdélyit pedig több kortárs és klasszikus prózaíró révén is. Itt fontos említést tenni arról is, hogy mint minden hasonló kézikönyv esetében, a román nyelven elérhető művek nyilván befolyásolták magát a szelekciót is: van valamelyes relevanciája ugyanis annak, hogy egy figyelemfelkeltő értelmezés nyomában az olvasónak legyen lehetősége román fordításban kézbe venni a művet, amelyről a lexikonszócikk szól. A magyar vonatkozású szócikkek esetében is érvényes tehát, hogy sokat közölünk temesvári román komparatisták írtak, a művek létező román fordításai alapján.

Szóba került már korábban, hogy a lexikonszócikkekben elemzett művek valamiféle tematikus-motivikus hálózatot képeznek a rájuk irányult értelmezői figyelem nyomán. Ennek a hálózatossághoz további lehetősége, ha az intertextuális-architektuális réteget is bevonjuk az értelmezések során. Sok esetben kínálja magát ugyanis, hogy bizonyos vonatkozások mentén szerzői nevet-életműveket hozunk kapcsolatba egymással. Babits *Gólyakalifája* a megjelenített szorongásokat, bűnértelmézeseket, „átváltozási” próbálkozásokat tekintve felidézheti az olvasó számára Franz Kafkát. A korszakok, helyzetek, bizonyos műfaji jegyek alapján további szerzői összekapcsolások jöhetnek létre mondjuk Škvorecký és Kundera vagy a Mészöly/Hajnóczy/Esterházy trió esetében. Az egyes szerzői élettörténet-analógiák (például az emigráció és az erre való reflektálás) ugyanígy párhuzamokat hívhatnak elő: egy ilyen jellegű lexikon esetében fontos ezeket a lehetőségeket kiaknázni.

E vázlatos ismertetés inkább néhány részleges értelmezési szempontot kínált a megjelenés előtt álló kézikönyv befogadásához, és nem törekedhetett teljességre. Zárásképpen a vállalkozás román kulturális kontextusban tetten érhető újdonságértékét kell mindenekelőtt kiemelni: a Közép-Európa-fogalom legmarkánsabb és leginkább következetes megjelenítése román nyelvterületen kétségkívül a temesvári Harmadik Európa kutatócsoport munkájának köszönhető. Noha román közegben az általuk javasolt értelmezési keret nem konszenzuális, fontos észrevenni azokat a stratégiákat, amelyek révén a lexikon átjárhatóvá igyekszik változtatni rugalmassága révén egymással részben érintkező fogalmi kereteket. Azáltal, hogy a kötet nemzetközi szakértői hálózat bevonásával készült, relevanciája is tágult, hiszen nem csupán a román értelmezői horizontot képes megjeleníteni. Ennek ellenére persze felmerül a lexikon más nyelvekre fordíthatóságának, adaptálhatóságának problematikussága. Meggyőződésünk, hogy ebben a tekintetben nem annyira a megírt szócikkek jellege, inkább a szelekcióban érvényesülő súlyozás az, ami újragondolandóvá tenne egy másik nyelven létrehozott változatot. A szelekcióban kétségtelenül érvényesül a művet

létrehívó intézmény szakértői bázisának domináns irányultsága, kutatói profilja. Ennek ellenére vagy éppen a felvállalt arányok érvényesítésében érhetjük tetten a vállalkozás specifikumát, amelyik több hasonló nemzetközi projekt között is felismerhetővé, beazonosíthatóvá tenné a 20. század közép-európai regényeinek Temesvárról elindított lexikonát.

■ JEGYZETEK

1. Timothy Garton Ash: „Spune-mi care e Europa ta Centrală și-ți spun cine ești”. *Lettre Internationale* 1999. 2. sz. 4.
2. Adriana Babeți (coord.): *Dicționarul romanului central-european din secolul XX*. Polirom, Iași, 2022. E sok írásakor a könyv a Polirom kiadó honlapján az előkészületben levő könyvek között szerepel, a borítótervvel és a könyv adataival együtt.
3. Adriana Babeți – Cornel Ungureanu (coord.): *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*. Polirom, Iași, 1997.
4. Adriana Babeți – Cornel Ungureanu (coord.): *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*. Polirom, Iași, 1998.
5. Köszönettel tartozunk Adriana Babeți-nek, hogy az előszó kéziratváltozatát rendelkezésünkre bocsátotta.
6. Marcel Cornis-Pope – John Neubauer (eds.): *History of the literary cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. John Benjamins Publishing, Amsterdam–Philadelphia, 2004.
7. Emanuel Modoc: *Internaționala periferiilor. Rețeaua avangardelor din Europa Centrală și de Est*. Editura Muzeul Literaturii Române, Buc., 2020.
8. Franco Moretti: *Conjectures on World Literature*. *New Left Review* 2000. 1. sz. 54–68.

